

Het kluizenaarswezen in het algemeen (2)

Dit artikel gaat over mannelijke kluizenaars die een open en toegankelijke kluis bewoonden, zoals wij die in Limburg kenden, aangezien het te ver zou voeren als de verhandeling zou beginnen met het kluizenaarswezen in het begin van onze jaartelling, hetgeen uiteindelijk resulteerde in het ontstaan van monachale (het kloosterleven) leefwijze.

De kluizenaars in onze streken waren gewoonlijk leken, zonder de minste kerkelijke wijding. Zelden vindt men priesterkluizenaars. Wel vindt men lekebroeders kluizen, geflankeerd door een kapel, hetgeen toe te schrijven is aan een speciale devotie, zoals bijvoorbeeld op de Schaesberg, waar men vooral St.Leonardus vereert ofwel de kluizenaar heeft het privilege ontvangen van de Kerkelijke Overheid om ter plaatse een eigen kapel te mogen hebben, waar op gezette tijden een priester de H.Mis komt lezen (St.Gerlachus).

De kluizenaar, die nooit gehuwd mag zijn, woont gewoonlijk alleen. Het komt ook wel voor dat twee of zelfs meer kluizenaars samen wonen, zoals het geval was in de kluis op de Zonneberg op St.Pieter te Maastricht.

Soms vinden we kluizenaars, die weduwnaar waren en een enkele keer personen die nog gehuwd waren. Voor deze laatsten bestonden zeer zware voorschriften.

Soms woonde de kluizenaar samen met een knecht of helper (famulus) of een leerling-kluizenaar die meestal een harde leerschool kreeg. Zo moest eens een leerling zijn strenge leermeester verzoeken hem ook eens op het andere oor te slaan, omdat het andere reeds doof geslagen was!

Het "VAE SOLI" (wee de eenzame) uit de schriftuur werd door sommige kluizenaars ter harte genomen en daarom werd soms voorgeschreven om met tweeën te leven.

Onder de kluizenaars vindt men:

- * monniken, die met verlof hun klooster hadden verlaten;
- * ridders of boetvaardige zondaars, die uit hun gevaarlijke omgeving gevlucht waren;
- * personen, die onbekend wilden voortleven in boete en barre eenzaamheid, als een voldoening voor hun opgelegde penitentie.

Kasteelheren bouwden soms kluizen op uitgezochte plekken in hun domein, om aldus te voldoen aan een belofte voor behouden thuiskomst uit oorlog, strijd, gevaar of kruistocht. Zij lieten deze bewonen door "vrome lieden, die te bidden en te boeten hadden voor het weldoende geslacht dat hen bovendien verzorgde en onderhield.

Door deze gunst van de kasteelheren werden veeleken tot de erimitage getrokken, omdat het vooral in de 17e en 18e een soort mode geworden was een kluis te verbinden met het kasteel.

De redenen, die kasteelheren daartoe bewogen waren veelvuldig. Enige werden reeds genoemd, maar eigenbelang was daarbij allerm minst uitgesloten, niet alleen op geestelijk terrein, maar ook was de aanwezigheid van een kluizenaar te midden van de wildrijke bossen een niet te versmaden hindernis voor hout- en wilddieven. Zonder het misschien zelf te weten of te willen functioneerde de kluizenaar aldus als een goedkope jachtopziener. Zelfs schijnt het, dat Protestantse grondeigenaren en kasteelheren niet afkerig waren om op hun uitgestrekte gronden kluizenaars toe te laten en te onderhouden, zij het dan ook dat zij meer moeite moesten doen om daartoe kandidaten te krijgen.

Tekenend is in dit verband de volgende aanhaling van C.Fussenich in zijn "Zur Geschichte der Eremieten in der Erzdiozese Köln" (Annalen der Hist.Vereins für den Niederrhein, 1902, blz 191):

"Mächtig würde die Zunahme namentlich dadurch gefördert, dass es damals (17e-18e Jht.), allgemein üblich war in der Nähe fürstlicher Residenzen oder adeliger Güter oder endlich in stiller Waldeinsamkeit, wo man mit vornehmen Gefolge zu jagen pflegte, Eremitage anzulegen. Das trug, so glaubte man, ebensowohl zur Hebung der Frömmigkeit als Verschönerung der Gegend bei. Auch Protestantische Fürsten waren dieser Ansicht, hatten aber meist Mühe einen Eremieten aufzutreiben".

Doordat er in Duitsland veel kluizenaars woonden, die veelal hun bestaan in opvolging konden voortzetten tot aan de "Kulturkampf", is het te verklaren, dat, toen zij zij voor de wetten van Bismarck moesten vluchten, velen een toevlucht zochten in de aangrenzende provincie Limburg. Het waren niet steeds de beste elementen, die aldus een onderkomen zochten en zij hebben de uitstervende kluizenaarstand geen eervolle begrafenis bezorgd, omdat zij meest in los verband leefden.

De eremitage behoorde dus bij het kasteel als een even godsdienstige, praktische als romantische decoratie van de uitgestrekte gronden. De onderhorigen samen met de heer en zijn familie vonden in de kluis op de berg of in het bos een toegewijde helper en raadgever in alle nood. Zo behoort de kluis op de Schaesberg bij kasteel Schaloen. Te Echt lag een kluis bij de bekende kapel van Schilberg, die door zeven kleinere kapelletjes weer verbonden was met het huis "De Holtstraete".

Kluizenaars woonden in alle soorten van woningen. Meestal in een stenen of houten kluis, maar ook in een afhangende bergwoning, een grot (Bemelen) of spelonk, in een hutje langs de rivier of zelfs in een holle boom (Sint Gerlachus). Zelfs vindt men in de literatuur kluizenaars, die de eenzaamheid zochten in een groot vogelnest op takken van zware bomen, in putten of zelfs op pilaren. Denk hierbij aan de bekende zuilheiligen, die hoge zuilen beklommen die tot 18 meter hoog en bedekt met een omheind platform waren en die zij nooit meer verlieten.

Kluizenaars woonden ook graag in waterrijke streken op ontoegankelijke eilandjes, waar zij veilig waren voor mens en dier. Een en ander is nog niets vergeleken bij die kluizenaars en kluizenaresen die zich lieten inmetzelen.

Hoe zag een kluizenaar er uit?

Ofschoon de kleding en het voorkomen van de kluizenaars door een bisschoppelijk reglement streng omschreven was, vooral om hen te onderscheiden van kloosterlingen, zal hun uiterlijk in bijzonderheden wel zeer verschillend zijn geweest. Het kleed maakt trouwens niet de monnik.

De oude woestijn-kluizenaars droegen over het blote lichaam een schapen- of geitenvacht of kleedden zich met zelfgevlochten matten of bladerenkleden.

Wij stellen ons een kluizenaar vaak romantisch voor, zoals hij is geschilderd door Gerard Dou of de Koninck, namelijk een oude eerbiedwaardige grijsaard met een krans van witte haren om een kale schedel, een zilver-grijze baard, een ruige pij met een knopenkoord samengebonden, een rozenkrans opzij en sandalen aan blote voten. Of ziet u hem liever zoals Dürer hem tekende, namelijk een half naakte bedelaar die zich knielend voor een kruisbeeld tuchtigt met scherpe stenen of koorden?

Maar zo was de reglementaire kluizenaar niet!

Volgens voorschrift moesten zij dragen:

- * een grof en eenvoudig habijt zonder knopenkoord en zonder scapulier (strook stof, op borst en rug over bovenkleed gedragen);
- * een korte en spitse kap.

Maar omdat deze kap te veel overeenkomst toonde met de kleding van kloosterorden, werd deze later geheel verboden.

Voorals leek het voorgeschreven kleed nog te veel op dat van de Franciscanen en daarom werd bepaald dat de kluizenaars in plaats van het knopenkoord een leren riem of gordel om het middel moesten dragen. Bovendien geen sandalen met blote voeten, maar schoenen en kousen. Het habijt moest kort zijn, dat wilde zeggen dat het niet tot op de voeten mocht hangen.

Deze reglementen verschilden echter in de diverse bisdommen. In sommige bisdommen liepen kluizenaars algemeen blootsvoets, zelfs in de winter.

Men was verplicht de baard te laten groeien en de kleine of grote tonsuur (kruinschering) was verboden. Aldus werd het uiterlijk van de kluizenaar nauwkeurig omschreven en voorgeschreven door een bisschoppelijk reglement van Luik in het jaar 1644. Dit reglement wordt later ook in zijn geheel weergegeven als het reglement van Bisschop Cools van Roermond, dat in 1684 werd opgesteld.

Over het dragen van een hoofddekseel of hoed wordt ook gesproken. Op foto's van kluizenaar Weerts op de Schaesberg zien we afgebeeld met een hoed in de vorm van een steek, zoals deze door geestelijken werd gedragen. In de statuten van de kluizenaar van Krawinkel-Geleen kan men lezen dat hij een

witte hoed of grauwe mantel moest dragen ter duidelijke onderscheiding met het kleeid van de bedelorden.

Meestal had de kluizenaar een stok als steun en tevens om de kwade honden te verjagen. Het dragen van een ijzeren maliënkolder of een harnas onder de kleren was vooral gebruikelijk bij kluizenaars die ridder of krijgsman waren geweest. Sint Gerlachus, die zo gekleed ging, moet deze dracht van oosterse Asceten van de 11e en 12e eeuw geleerd hebben. Het zich ontfeggen van wapens en paard was een veel gebruikte en zware boetepleging voor kluizenaar-ridders. Deze typische trek vinden wij ook terug in het leven van Gerlachus.

De kluizenaar had soms bij het volk de naam van rijk te zijn, immers hij leefde van aalmoezen en bedeltochten, waarvan de opbrengsten niet te controleren waren. Hij was voor deze mensen een stille potter, die zijn schatten verborg rondom de kluis. Werd Sint Gerlachus in zijn tijd al niet onrechtvaardig besproken en behandeld, zodat men hem bij de bisschop aanklaagde dat hij wel armoede beloofde, maar rijkdom onderhield!

Wanneer een kluizenaar fortuin bezat of afhankelijk was van een kasteel in de buurt, dan waren zijn stoffelijke zorgen heel gering. Vrome stichtingen van de kasteelheren onderhielden de eremiteten met geld en goederen in natura. Soms trof men adellijke kluizenaars aan, die er een knecht, helper of conductor op na hielden. Maar in verreweg de meeste gevallen was de kluizenaar arm en moest hij in zijn onderhoud voorzien door de opbrengst van zijn land of tuin of door de opbrengst van aalmoezen en giften alsmede door bedeltochten op termijnen, die volgens reglement tweemaal per week mocht houden binnen bepaalde grenzen. Vooral in de slachtdaand ging de eremiet op "termijn" en hij trof het goed als juist het varken geslacht was. Dan kon hij rekenen op de zogenaamde "heremieten-schink", die bestond uit een hele of halve varkenskop. De halve varkenskoppen waren in vroegere eeuwen ook de offers die de boeren meebrachten als zij op de feestdagen van hun patronen Sint Antonius of Sint Leonardus ter bedevaart togen naar de eremieten-kapel.

Verder had de kluizenaar niet veel nodig, omdat hij meestal erg sober leefde en zelden vlees gebruikte.

De kerk heeft steeds de grootste zorg gehad voor de kluizenaars, omdat zij door hun uitzonderlijk bestaan en door hun afgezonderd leven aan bijzondere gevaren bloot stonden. Door de bisschop van Keulen werden eremieten onderling verbonden door eremietencongregaties, waarvan hij meerdere in zijn dioceses oprichtte. Op deze manier kreeg hij niet alleen overzicht van de bestaande eremieten, maar kon hij ze ieder jaar, gewoonlijk in het voorjaar, bij elkaar roepen, om onder leiding van de commissaris, de belangen te bespreken.

Deze commissaris was door de bisschop aangesteld uit de eremieten zelf en handelde onder toezicht van de Vicaris-Generaal. Zijn voornaamste taak bestond hierin, dat hij ieder jaar op visitatie-reis moest gaan ter controle van de

kluizen en om inlichtingen in te winnen over het leven en gedrag van de kluizenaar.

Het recht om hier en daar een klein, maar niet mals kapittel te houden onder vier ogen, was daarbij niet uitgesloten. In onze streken, waar de kluizenaars ook op deze wijze georganiseerd waren en op gezette tijden bijeen kwamen, werd deze bisschoppelijke commissaris-kluizenaar "oudvader" genoemd.

Eeuwenlang heeft het kluizenaarsgeslacht zich gehandhaafd in ons land. Natuurlijk het meest in de uitgesproken katholieke streken zoals Brabant en in nog grotere mate Limburg met zijn holen en grotten. Het zal niet ver van de waarheid liggen als men een schat dat er toch wel een honderdtal kluizenaars in Limburg tegelijk geleefd hebben.

Op 2 juli 1782 verscheen er een decreet van de Koster-Keizer Joseph II, dat bepaalde:

"Alle kluizenaars, zich bevindende in bossen of ten platte lande, zullen binnen veertien dagen hun habijt moeten afleggen en hunne kluis verlaten.

Voortaan is het vestigen van kluizen en kluizenaars verboden. Een lijst van de bestaande kluizen en van de daaraan klevende goederen en rente zal door de raden-fiscaal aan de regering worden verzonden. Kluizenaars, die bij de kapel vertoeven, zullen voorlopig als privaat-persoon daarnaast kunnen blijven wonen" (Habets III, blz. 731).

Dit decreet werd het doodvonnis voor de kluizenaars en luidde tevens het verval van de schilderachtige eremitagen in. Voor en na stierven zij uit en het zijn de kluizen van Geleen en van de Schaesberg die nog een tijd lang hun bestaan gerekt hebben. Nog staan de twee kluizen verlaten. Die van Geleen langs een drukke verkeersweg en die van de Schaesberg op een heuvel onder het bladerendak van oude bomen. Deze laatste is uitgegroeid tot een toeristische attractie.

Zo is de 18e eeuw de laatste bloei-periode van de kluizenaars geweest in onze streken. Dit was juist de eeuw vol romantiek en geweld. Wij denken aan de kluizenaars maar ook aan de gevreesde bende van de bokkerijders, die zelfs niet de onbeschermden eenzaamheid van een eremiet ontzagen en hem omsingelden en plunderden. Dan mocht het klokje van de kluis klagen en roepen om hulp en bijstand. Niemand waagde het in die nachten zijn huis of hoeve te verlaten, op gevaar van overval of plundering van de leeggelopen huizen.

Met de bokkerijders verdwenen ook de kluizenaars uit Zuid Limburg en met hen verdween een groot stuk historie.

Tekst: Gerard J.M. van Hoof
Oudenbosch, november 1986.

Literatuurlijst:

- Dr.P.C.Boeren De abdij Rolduc.
van Aelst, Maastricht, 1945, 10.
- C.Fuusenich Zur Geschichte der Eremieten in der Erddiozese Köln.
Annalen der Hist.Vereins für den Niederrhein, 1902,
191.
- Don Louis Gougard Ermites et reclus.
Abbaye St.Martin de Ligugé, Vienne 1928, 62.
- Jos. Habets Geschiedenis van het Bisdom Roermond, deel III,
728-731.
- A.Witte In en om Valkenburg.
E.J.Brill, Leiden, 1886, 53.
- Anoniem Een kluizenaar te Schin op Geul in 1692.
De Maasgouw 26, 1905, 79.
- P.Maassen De kluizenaars van den Schaelsberg.
De Nedermaas 17, 1940, 111.
- Ad Welters Kluizenaars in Limburg.
Winants Heerlen, 1950, 101.
- Ad Welters Uit Valkenburgs verleden.
Valkenburg, 1968, 194.
- Anoniem Beschrijving van de zeer bekende kluizenaarswoning in
de Schaelsbergerbossen en de Drie Beeldjes te
Valkenburg, Brochure, Valkenburg.
- J.G.M.Notten De kluis op de Schaesberg.
Uitgave Ver. tot behoud van Natuurmonumenten in
Nederland en de Veldeke kring Valkenburg, april 1976.
- Met dank aan: Bisschoppelijk Archief, Roermond.
Archief Zouavenmuseum, Oudenbosch.
Gemeentearchief Valkenburg a/d Geul.
Pastoor Benders, pastoor te Schin op Geul.
Dhr.J.A.Kickken, Schin op Geul.